

„Konečné řešení židovské otázky“ v současných učebnicích dějepisu

MICHAL FRANKL

České učebnice dějepisu prošly od listopadu 1989 výraznými proměnami. V této studii bych rád ukázal, jak byl a je do nově vytvářeného pohledu na moderní dějiny zařazován výklad o „konečném řešení židovské otázky“. ¹⁾ Učebnice nejsou pouze barometrem důrazu, který je na výuku o pronásledování Židů a Romů v pedagogickém procesu kladen. Jejich význam stoupá také vzhledem k tomu, že většina pedagogů učících dnes na českých školách získávala své vědomosti v době, kdy byla problematika „konečného řešení“, rasismu a antisemitismu v podstatě opomíjena, a stejně tak dějiny židovské a romské menšiny. Učebnice jsou tedy i jakousi pojistkou proti nedostatečně kvalifikovaným učitelům.

Kromě běžných učebnic dějepisu, kterým je tato analýza věnována, je možné sáhnout též po učebních textech zaměřených speciálně na židovské dějiny a „konečné řešení“. Jde především o příručku *Židé, dějiny a kultura*, vydanou v roce 1997 Židovským muzeem v Praze, a o čítanku *Cesta – cíl neznámý* s ilustracemi Helgy Hoškové, kterou vydalo v roce 1995 nakladatelství Academia.

Pro analýzu byly vybrány ty učebnice dějepisu pro základní a střední školy, které nesly platnou doložku ministerstva školství. ²⁾ Zkoumaný soubor tedy obsahuje nejpoužívanější učebnice a naopak pomíjí publikace marginálního charakteru. Pro lepší srovnání byly hodnoceny pouze ty učebnice, respektive řady učebnic, jejichž výklad došel až k období druhé světové války.

Učebnice byly hodnoceny nejen z hlediska rozsahu a přesnosti faktografie, ale zkoumal jsem též, nakolik je výklad o „konečném řešení“ zasazen do širšího kontextu židovských dějin, antisemitismu a rasismu. Proto byl do této studie zařazen také stručný rozbor výkladu židovských dějin od středověku do druhé světové války, rasismu a antisemitismu a konečně nacistické ideologie.

ŽIDOVSKÉ DĚJINY

I když téměř všechny učebnice dějepisu informují o přítomnosti Židů ve středověké Evropě a konkrétně i v českém království, jde obvykle spíše o pouhé zmínky, které jsou do výkladu stereotypně řazeny stále na stejná místa. V českých dějinách jsou například obvyklé citáty z cestopisu Ibrahima ibn Jákúba, který mimo jiné hovoří o přítomnosti Židů v Praze. ³⁾ V některých učebnicích je též uvedena přítomnost Židů v Praze za Boleslava I., popřípadě existence osad cizích kupců v blízkosti hradních center, a později je zmiňována i role Židů ve vznikajících středověkých městech. ⁴⁾

V kontextu evropských dějin se učebnice sice zmiňují o pogromech v době křížových výprav, ale většinou odděleně od výkladu o těchto výpravách samotných. Většina učebnic i přes různé zmínky o židovském osídlení, popř. o odlišných zvycích a odívání, postavení Židů ve středověké společnosti dostatečně nevysvětluje. Jejich vztah ke královské moci, omezení povolání a různá nařízení, která regulovala postavení Židů (především ustanovení IV. lateránského koncilu) popisují učebnice jen výjimečně. Mezi takové výjimky patří střed školská učebnice z pera Zdeňka Beneše, který věnuje Židům jednu stranu přehledného textu, doplněnou ilustrací k protižidovským pogromům. ⁵⁾ Podrobnější výklad nabízejí pouze *Dějiny evropské civilizace*, které také jako jediné uvádějí rozdělení rozptýleného židovského obyvatelstva na sefardské a aškenázské a doceňují úroveň středověké židovské vzdělanosti. Na rozdíl od jiných učebnic jsou zde informace o protižidovských pogromech zařazeny přímo do kapitoly o křížových výpravách. ⁶⁾ Je zajímavé, že v učebnicích nebývají zmíněna ani *Statuta Judaeorum* Přemysla Otakara II., která dlouhou dobu platila jako základní dokument o právním postavení Židů v českých zemích. Současné učební texty též opomíjejí zásadní úlohu antijudaismu ve středověkém křesťanském myšlení, bez jehož pochopení lze jen obtížně rozumět postavení Židů a sledovat vývoj moderního antisemitismu.

Podle velké části současných učebnic dějepisu by se mohlo zdát, že od pozdního středověku až do doby osvícenství a počátků židovské emancipace v českých zemích a v Evropě žádní Židé nežili. Židé v novověkých dějinách jsou pro autory českých učebnic zřejmě ještě obtížnějším oříškem, než je tomu pro období středověku. Jen velmi složitě hledají místa, kam by informace o Židech zařadili. To platí dokonce i pro učebnice (popř. řady učebnic), které se obšírněji věnují židovským dějinám ve středověku.

V pohnutém a reformačním období je oblíbenou součástí učebnic rekapitulace náboženských poměrů, především pak v českých zemích. Ta je většinou zaměřena pouze na křesťanská vyznání, ale je pozoruhodné, že Židé z ní vypadávají i v případě, že výklad zahrnuje jiná světová náboženství. Například učebnice dějepisu *Středověk pro základní školy*, jejímž autorem je Miroslav Hroch

(a kol.), náboženské poměry v Čechách i v Evropě a v Asii přibližuje ve formě několika náčrtků, na nichž jsou náboženství a jednotlivé křesťanské konfese vyobrazeny ve formě množin a podmnožin. V nejširší množině – náboženství v Evropě a Asii – jsou ale uvedeny pouze křesťanství, buddhismus, hinduismus a islám. Židé se neobjevují ani v dalších náčrtcích ilustrujících strukturu středověké společnosti, ani v závěrečné rekapitulaci a otázkách.⁷⁾ Také Lydie Petráňová v učebnici *Raný středověk* z řady *Lidé v dějinách* v kapitole *Náboženské vyznání v každodenním životě* rekapituluje v Českém království uznávaná i neuznávaná vyznání, ale o židovském náboženství se nezmiňuje.⁸⁾ Pouze v novějších středoškolských *Dějínách českých zemí I.* je v této souvislosti uvedena židovská menšina v českých zemích.⁹⁾

Příležitostně se v textu objevují věty o úloze židovských bankéřů a Židů při půjčování peněz. Například Petráňová píše, že „z půjčování peněz (lichvy) bohatli Židé, ale i měšťané a rytíři“, a uvádí příklad Mordechaje Maisela.¹⁰⁾ *Dějiny evropské civilizace*, které velmi obsírně popisovaly postavení Židů ve středověku, odbývají tutéž problematiku v době novověku (včetně pozdější emancipace Židů) v souvislosti s bankovním rodem Fuggerů touto větou: „Jako bankéři se také nabízelí někteří bohatí Židé, nadále žijící odříznutí od křesťanské společnosti v uzavřených městských čtvrtích-ghettech.“¹¹⁾ Některé učebnice dokonce vůbec existenci Židů v novověku nezmiňují a nedotýkají se ani problematiky jejich emancipace. Do této skupiny patří bohužel dvě často používané učebnice, a to trojdílná učebnice novověku pro základní školy od Vratislava Čapka a středoškolské *Dějiny novověku* od Miroslava Hrocha, obě z nakladatelství Práce.¹²⁾

Podrobný výklad o dějinách a především kultuře pražských Židů v tomto období, psaný menším písmem, obsahují *Dějiny českých zemí*.¹³⁾ Další dvě učebnice popisují postavení Židů v novověku v kontextu českých dějin, ale v obou případech mimo hlavní výklad. *Dějiny zemí Koruny české* zařazují tento text do informací o ekonomickém vývoji českých zemí v kapitole *Města a řemesla*, zatímco *Lidé v dějinách* v separátním textu velmi barvitě popisují vraždu, pohřeb a mučednictví Šimona Abelese. O tomto případu se zmiňují i *Dějiny zemí Koruny české* a zajímavé je, že autoři obou učebnic přijímají jako doloženou skutečnost, že židovského chlapce, který se rozhodl pro konverzi, zavraždil jeho vlastní otec. Pouze *Lidé v dějinách* jaksi mimochodem dodávají, že „o pravdivosti chlapcova příběhu někteří z historiků pochybují“. V obou textech se hovoří o odlišném náboženství a způsobu života židovského obyvatelstva a o jeho uzavření v ghettech a další perzekuci. Shodně dodávají, že přesto byly v této době konverze ke křesťanství pouze ojedinělé. Omezující ustanovení familiantského zákona Karla VI., podle kterého se směl z rodiny ženit pouze první syn, aby se nezvětšoval počet židovských rodin v Čechách a na Moravě, jsou zmíněna pouze v učebnici *Lidé v dějinách*.¹⁴⁾

O emancipaci Židů si z většiny českých učebnic lze učinit pouze velmi matnou představu. Zlepšení situace židovského obyvatelstva za vlády Josefa II. vydávají učebnice často za jeho společenské zrovnoprávnění.¹⁵⁾ *Dějiny zemí Koruny české* zase pouze uvádějí, že Josef II. zbavil Židy ponižujících omezení, která v závorce jmenují, aniž by dodaly, že část omezení zůstala v platnosti. Autoři *Světových dějin* se například domnívají, že „zrovnoprávnění“ Židů s katolíky bylo provedeno stejným „zákonem“ jako zrovnoprávnění protestantů a pravoslavných.¹⁶⁾ Učebnice *České a československé dějiny* v souvislosti s tolerančním patentem Josefa II. dodává, že „rovněž Židé dosáhli společenské rovnoprávnosti a z pochopitelné náklonnosti k josefinismu rozmnožili řady podnikatelského a poněmčeného živlu v českých zemích“.¹⁷⁾ Obdobně i *Dějiny zemí Koruny české* zařazují již zmiňované informace o židovské emancipaci do souvislosti s germanizací za Marie Terezie a Josefa II. Podle této učebnice židovské obyvatelstvo ochotně přijímalo němčinu za svůj jazyk a vyjadřovalo tak vděčnost Josefu II. Přestože bylo ještě za Marie Terezie pronásledováno, stačilo se rychle poněmčit – „mimo jiné i hromadným přijetím německých příjmení“.¹⁸⁾ Ve skutečnosti byli čeští Židé k používání němčiny a k přijímání německých příjmení nařízením Josefa II. přinuceni. Některé učebnice také zmiňují zbohatlé válečné dodavatele a rod Rothschildů, kteří „ovládli peněžnictví v Rakousku“.¹⁹⁾ Výstižně je emancipace Židů za Josefa II. popsána pouze v *Dějínách českých zemí*.²⁰⁾

Emancipaci Židů za Josefa II. často v učebnicích výklad o odstraňování protizidovských diskriminačních opatření končí a o dalším postupu emancipace a o konečném občanském zrovnoprávnění Židů v Rakousku-Uhersku se z nich lze dozvědět jen velmi málo. Milan Hlavačka píše v úvodu k *Novověku* z řady *Lidé v dějinách*, že „rok 1848 a následné roky přinesly také ‘osvobození’ židovskému obyvatelstvu a jeho zrovnoprávnění s obyvatelstvem křesťanským“. Definitivní potvrzení těchto základních lidských práv přinesla rovněž prosincová ústava z roku 1867.²¹⁾ O zrovnoprávnění Židů prosincovou ústavou píše – i když nikoli v souvislosti s prosincovou ústavou samotnou – též J. Pokorný v *Nové době*.²²⁾ V obou případech je tato informace zařazena do jisté míry mimo kontext a nikoli přímo v souvislosti s událostí, které se týká.

V některých učebnicích je kladen zvláštní důraz na dějiny sionistického hnutí. Velmi obsáhlou vsuvku menším písmem obsahují *Světové dějiny*, které zde mj. rozebírají osobnost Theodora Herzla.²³⁾ Miroslav Hroch předkládá v *Dějínách novověku* ukázkou z Herzlova klíčového díla *Židovský stát*.²⁴⁾ Obdobně i Milan Hlavačka v prvním dílu *Dějiny moderní doby* hovoří o vzniku sionismu a o souhlasu britské vlády z roku 1917 s vytvořením tzv. židovské domoviny v Palestině.²⁵⁾ Tento větší důraz na sionismus je vysvětlitelný nejen zájmem o různé formy nacionalismu, ale též jako předznamenání pro vznik Izraele a židovsko-arabského konfliktu, kterým se žádná učebnice zabývající se 20. stoletím nemů-

že vyhnout. Naopak Jiří Pokorný v *Nové době* popisuje ve zvláštním úryvku o židovské problematice kromě sionistického hnutí také vznik a úspěchy česko-židovského (asimilantského) hnutí.²⁶⁾ Rovněž *Dějiny českých zemí II.* obsahují v kapitole *Kultura na přelomu století* (rozuměj 19. a 20. století) pod titulem *Přínos Židů ke kulturnímu obrazu českých zemí* obsáhlou vsuvku menším písmem o postavení Židů v českých zemích v letech 1867–1918.²⁷⁾

Přestože lze v novějších učebnicích pozorovat zvýšený zájem o přítomnost židovského obyvatelstva v českých zemích, nejsou stále židovské dějiny integrální součástí učebních textů. Většinou se v základním textu učebnice vyskytují pouze krátké a často spíše náhodně vybrané zmínky o Židech, zatímco obsáhlejší informace jsou téměř vždy zařazovány mimo základní text: zpravidla do kontextu hospodářského nebo kulturního vývoje a často jako vsuvka menším písmem. Je zřejmě obtížné zařadit židovské dějiny mezi události, které v učebnicích tvoří kostru dějinného výkladu, ať již jde o české nebo obecné dějiny.

Informace o nich jsou ovšem v současných učebnicích uváděny mimo kontext i v případech, kdy je možné je přiřadit k některé významné události českých (popř. světových) dějin. Příkladem mohou být pogromy v době křížových výprav, které jsou (s jedinou výjimkou) zásadně zmiňovány v oddělených pasážích. *Dějiny zemí Koruny české* zase například v souvislosti s germanizací za Josefa II. poněkud pýthicky informují o tom, že Židé ještě za vlády Marie Terezie „zažili těžkou perzekuci“.²⁸⁾ Tato nicneříkající formulace v sobě skrývá vyhnání Židů z Prahy po prohrané prusko-rakouské válce v roce 1744. Přestože tatáž učebnice tomuto konfliktu věnuje jeden a půl strany textu, neuvádí informaci v kontextu, do kterého logicky patří.

ANTISEMITISMUS A RASISMUS

Moderní antisemitismus nelze hodnotit pouze z pohledu vztahu majoritní společnosti a židovské menšiny, ale především jako výraz krizových prvků ve vývoji většinové společnosti. Výklad o vzniku a vývoji moderního antisemitismu by proto měl mít pevné místo v popisu moderních myšlenkových, politických a sociálních proudů.

Jen málo učebnic alespoň zkratkovitě charakterizuje povahu moderního antisemitismu a jeho působení v české společnosti. Jiří Pokorný tuto problematiku alespoň naznačuje, když hovoří o diferenciaci českého politického života na přelomu století a o vlivu nižších „maloburžoazních“ vrstev ohrožených na jedné straně tovární výrobou a na druhé straně socialistickým hnutím. Jejich „názorovou nejasnost překrývala ráznost – lék byl spatřován jak v (státní) ochraně jejich zájmů, tak v útocích na postavení jiných národů, zejména Židů“.²⁹⁾ V *Dějínách českých zemí* je pouze zmíněn antisemitismus radikálního křídla

mladočeské strany a státoprávně-radikální strany.³⁰⁾ V již uvedené vsuvce o postavení Židů se též dočteme o přežívání náboženských i rasových předsudků u křesťanského okolí: „Objevovaly se i drsnější projevy xenofobie. Kromě toho se Židé dostali mezi mlýnské kameny česko-německého nacionalismu.“³¹⁾

Také *Světové dějiny* zmiňují, že židovská otázka se ve věku vypjatého nacionalismu zkomplikovala, neboť „‘vědecké’ teorie o rase objevující se koncem století vzbudily antisemitské diskuse“. Není ovšem pravda, že by antisemitské diskuse byly přímo vyvolány pseudovědeckými rasovými teoriemi, které byly jen jednou součástí moderního antisemitismu. Komicky zní ale především následující dvě souvětí: „V zemích, kde se katolický vliv mísil s konzervativní politikou, se antisemitismus rozvinul v politické hnutí. V Německu byl dokonce v roce 1882 v Drážďanech uspořádán antisemitský kongres.“³²⁾ Ve skutečnosti bylo v této době německé antisemitské hnutí blízké spíše protestantismu – jako příklad za všechny uveďme antisemitské křesťansko-sociální hnutí A. Stoeckera, dvorního kazatele Viléma II. Autoři zde v podstatě opakují rozšířené a nepřesné klíše, že antisemitismus byl projevem katolického klerikalismu.

Dějiny evropské civilizace se soustřeďují především na vznik sociálního darwinismu a zdůrazňují osobnost hraběte Gobineaua, který je považován za zakladatele moderního rasismu. Přesto autoři přeceňují jak jeho vliv na vývoj antisemitismu obecně, tak především jeho vliv na francouzský antisemitismus, neboť Gobineauovy myšlenky našly mnohem větší ohlas v německém prostředí. V *Dějínách evropské civilizace* je zmíněna také Dreyfusova aféra a v souvislosti s ní existence francouzského antisemitismu a tzv. panamský skandál. Velmi správně autoři uvádějí rozdělení francouzské společnosti na dva tábory („V jednom se sdružili katoličtí nacionalové a antisemité, v druhém liberálové.“), ale bohužel na straně odpůrců antisemitismu zapomínají jmenovat klíčové socialistické hnutí.³³⁾ Také *Světové dějiny* obsahují vsuvku vytištěnou menším písmem, popisující panamskou aféru, dreyfusiádu a rozdělení francouzské společnosti, ale jen mimochodem zmiňují, že tato aféra vyvolala „vášně a nenávisné protižidovské nálady“.³⁴⁾ I další učebnice zmiňují Dreyfusovu aféru, ale nezdůrazňují příliš její antisemitské rysy. Miroslav Hroch v *Dějínách novověku* například poněkud dvojznačně uvádí, že rozsudek byl v případě Alfreda Dreyfuse „zřejmě [!] ovlivněn rasovými předsudky“.³⁵⁾ Při výkladu českých dějin bývá dreyfusiáda většinou zmíněna v souvislosti s Hilsnerovou aférou.

Téměř všechny učebnice se hilsneriádou sice zabývají, ale téměř výhradně v rámci výkladu o T. G. Masarykovi. Polenský případ proto není předestřen jako výraz rozšíření antisemitismu v tehdejší české společnosti, ale pouze jako jeden ze sporů, kterými musel Masaryk projít. V těchto líčeních ovšem zaniká skutečnost, že Masaryk svůj boj proti větrným mlýnům rituální pověry prohrál a Leopold Hilsner byl odsouzen za vraždu, kterou (ačkoli to není v rozsudku explicitně uvedeno) lze stěží interpretovat jinak než vraždu rituální. *Světové*

dějiny dokonce bez dalšího komentáře tvrdí, že „soud rituální vraždu vyloučil“.³⁶⁾ Některé učebnice sice uvádějí, že nacionalistické kruhy využily hilsneriády k rozpoutání protižidovských vášní, ale více problematiku antisemitismu nerozebírají. Často také není zřejmé, že Hilsner byl obviňován z vraždy rituální – byl pouze „obviněn z vraždy křesťanské dívky“. Samotné obvinění z rituální vraždy a jeho význam v moderním antisemitismu nejsou většinou vysvětleny. Pouze v *Dějínách českých zemí* je hilsneriáda pojata jako samostatné téma a je otištěna malým písmem mimo hlavní text. Ani zde ale není dostatečně zasazena do kontextu moderního antisemitismu, jehož byla projevem.³⁷⁾

Že český antisemitismus většina autorů nepovažuje za fenomén, který by bylo v učebnicích třeba zvlášť tematizovat, dokazuje i pro většinu učebních textů typické přecházení projevů antisemitismu v období tzv. druhé republiky. Jiří Jožák se v *Nové době* pouze zmiňuje o aktivizaci českých fašistů „otevřeně šířících antisemitismus (rasistické protižidovské smýšlení)“.³⁸⁾ Pouze J. Kuklík v učebnici *Lidé v dějinách* uvádí, že po obsazení pohraničí „uprchlo do vnitrozemí na 30 000 Židů. Byli [v okupovaném pohraničí] vystaveni okamžité perzekuci (drancování židovských obchodů, zapalování synagog za tzv. křišťálové noci 12. 11. 1938)“. V této učebnici najdeme v odstavci o hospodářských následcích pomnichovského uspořádání tuto zmínku: „Začal rovněž odliv západoevropského majetku na Západ, doprovázený tzv. hospodářskou emigrací Židů, kteří se obávali narůstající vlny antisemitismu zasahující z Německa už i do českého prostředí. Židé byli vyloučeni z advokátní a lékařské komory a vláda druhé republiky je zbavila možnosti působit ve státní službě.“³⁹⁾ Poněkud zvláštně působí konstatování o narůstající vlně antisemitismu v kombinaci s uvedenou „hospodářskou“ emigrací židovského obyvatelstva. Hospodářské důvody přitom byly pouze jednou z příčin emigrace Židů. Projevy antisemitismu jsou zde zároveň jednoznačně vyloženy jako import z Německa a zcela opominuta zůstala návaznost na tradici českého antisemitismu, především z přelomu století. Stejně jako v *Nové době* i zde nalezneme zmínku o antisemitismu v souvislosti s aktivizací českých fašistických organizací, které se neštítily „vyvolávat ve zmatené a zklamané společnosti ty nejhorší pudy: útočily proti Židům, plutokratům [...] i bolševikům [...]“.⁴⁰⁾

FAŠISMUS A NACIONÁLNÍ SOCIALISMUS V NĚMECKU

Většina učebnic zaměřených výhradně na české (československé) dějiny se do jisté míry věnuje vzestupu fašismu a nacismu, stejně jako antisemitské propagandě a protižidovským opatřením.⁴¹⁾ Je ale patrné, že je pro autory učebnic obtížné zařadit tato fakta do textů věnujících se převážně českým dějinám. Ve své vět-

šině tyto učebnice také obsahují stručný výklad obecných dějin, ale především takových událostí, které ovlivňovaly postavení Československé republiky na mezinárodní scéně. Do prvních polistopadových učebnic jako *Historie v nepokřiveném zrcadle* či *České a československé dějiny* (obě vydané roku 1991) se tak vůbec výklad o protižidovské politice nacistického režimu v meziválečném období nevešel, a to i přesto, že obě hovoří o problémech spjatých s nástupem Adolfa Hitlera k moci a o rozpadu versailleského systému.⁴²⁾ Tyto učebnice neobjasňovaly podstatu fašistické a nacistické ideologie, která zřejmě do čistě faktografického výkladu meziválečného období nezapadá. Tato tendence přetrvala i v některých pozdějších výkladech českých dějin – ať již ve stručných a ukázkami doplněných *Dějínách Československé republiky* Julia Janovského z roku 1994 či netradičně pojatých *Českých dějinách z ptací perspektivy* Františka Hrbka z roku 1996.⁴³⁾

Všechny další učebnice se již nacistické ideologii více nebo méně věnují a zmiňují také některá protižidovská opatření, především norimberské zákony. Učebnice soustřeďující se na české (československé) dějiny většinou obsahují na počátku výkladu meziválečného období jakýsi úvod, ve kterém líčí (co do důrazu a podrobnosti velmi odlišně) nástup obou totalitních systémů: komunistického i fašistického. Některé učebnice vítězství těchto dvou režimů oddělují a popisují zvlášť. Například Věra Olivová ve svém vícenásobně publikovaném textu uvádí v kapitole *Vývoj ve dvacátých letech* nástup fašismu v Itálii, jehož „cílem bylo vytvořit nový model nedemokratické totalitní společnosti v čele s vůdcem vybaveným neomezenými pravomocemi“.⁴⁴⁾ Olivová v této souvislosti také uvádí Hitlerův pokus o puč v roce 1923 a jeho program vyjádřený v knize *Mein Kampf*: „Jeho cílem bylo potlačit demokratická práva všech národů a nastolit německou světovládu v podobě nacistické diktatury.“⁴⁵⁾ Pavla Vošahlíková v *Nové době* sice popisuje fašistické a komunistické režimy odděleně, ale zároveň zmiňuje jejich společné totalitní prvky. K příznačným znakům fašistické ideologie patřil „bojovný nacionalismus, zdůrazňující přednosti vlastního národa a právo vládnout v jeho jménu všem ostatním“.⁴⁶⁾ Obě autorky se k problematice nacismu znovu vracejí v souvislosti s nástupem Hitlera k moci. Olivová se věnuje především mezinárodně politickým důsledkům a o povaze nacistického režimu hovoří pouze v krátkém úvodním odstavci, v němž mj. zmiňuje masové zatýkání „politických protivníků“ nacistů: „komunistů, demokratů, Židů, cizinců, umělců aj.“.⁴⁷⁾ V případě Židů je tato formulace nešťastná, neboť ti nebyli pronásledováni pouze kvůli „politickému“ odporu proti nacismu. Olivová také nikde nepíše o úloze, kterou hrál rasismus a antisemitismus jako integrální součást nacistické ideologie. Pouze v kapitole *Fašismus na postupu* informuje Olivová o norimberském sjezdu, na kterém byly mj. přijaty i „rasistické, tzv. norimberské zákony, které byly počátkem systematického vyvražďování židovského obyvatelstva v koncentračních táborech“.⁴⁸⁾ Vošahlíková v souvis-

losti s hospodářskou krizí zdůrazňuje vzestup nacionalismu a rasismu a zařazuje antisemitismus jako zvláštní odrůdu rasismu. Nástup nacismu v Německu pak podává jako jednu z možných odpovědí na hospodářskou krizi (v protikladu k Rooseveltovu *New Dealu*). Podle Vošahlíkové „Ekonomie fašismu sloužily takzvané norimberské protižidovské zákony na 'ochranu německé krve a cti' z roku 1935. Rasistické protižidovské zákony stavěly Židy na okraj společnosti a umožňovaly mimo jiné zmocnit se jejich majetku.“⁴⁹⁾ Pro obě jmenované autorky je příznačné, že norimberské zákony předkládají jako symbol nepřesných formulací spojují se skutečnostmi, které zcela bezprostředně s norimberskými zákony nesouvisely, tedy se systematickým vyvražďováním a vyvlastňováním židovského majetku. Na formulaci z *Nové doby* je též patrná (ne zcela ojedinělá) tendence k ekonomizaci židovských dějin a dějin antisemitismu.

Další dvě učebnice věnované českým dějinám (*Dějiny zemí Koruny české* a *Lidé v dějinách*) shrnují v jakémisi úvodu hlavní rysy mezinárodního systému v meziválečném období. V základu obou pohledů je protiklad mezi demokratickými a totalitními režimy. Obě učebnice líčí komunistický i fašistický režim jako dvě verze totalitarismu a kladou velký důraz na jejich společné prvky. Tento bezpochyby správný a moderní pohled se ale bohužel negativně odráží na podání specifických rysů nacistického režimu, tedy i jeho rasismu a antisemitismu. Jan Kuklík se v učebnici *Lidé v dějinách* nacistickému rasismu a antisemitismu vůbec nevěnuje, zatímco *Dějiny zemí Koruny české* sice zmiňují „rozsáhlé vyhlazování ('holocaust') židovského obyvatelstva“, ale pouze v souvislosti s tím, že na rozdíl od komunistického režimu museli nacisté až do začátku války při budování koncentračních táborů postupovat obezřetně a brát ohled na světové veřejné mínění. Paradoxní je, že se v této učebnici hovoří o antisemitismu pouze v souvislosti s nastolením komunistického režimu v Rusku, neboť „tradici ruský antisemitismus se v zásadě popíral se západnickým liberalismem“.⁵⁰⁾ Ani jedna z těchto učebnic nenašla místo, aby se alespoň zmínila o nacistických protižidovských opatřeních.

Z učebnic zaměřených na obecné dějiny prezentují podobný přístup *Dějiny evropské civilizace*, které též zdůrazňují podobné rysy obou totalitních režimů. Nástup Hitlera k moci je zde vylíčen jako reakce na hospodářskou krizi a je zasazen do kontextu mezinárodní politiky. Nacionálněsocialistická ideologie vysvětlena není a neobjevuje se ani zmínka o nacistickém rasismu a antisemitismu, natož fakta o perzekuci Židů či Romů.⁵¹⁾ Stručný výklad této učebnice se soustřeďuje pouze na faktografii, která vedla k vypuknutí druhé světové války. Ostatní učebnice obecných dějin poskytují nacistické ideologii a rasismu větší prostor. *Světové dějiny* také začleňují výklad o nacionálním socialismu a Hitlerovi až k důsledkům hospodářské krize, ale vysvětlují alespoň jeho základ-

ní rysy, včetně tvrzení o nadřazenosti německé rasy. Uvádějí, že „Hitler opakoval ve svých projevech dvě základní teze:

1. Neštěstí Německa spočívá v hanebné versailleské smlouvě a v židech, kteří svou zradou vpadli do zad vítězících německých vojsk.

2. Německo musí být očištěno od těchto zločinců. Demokracie je 'židovský podvod', a proto musí být smetena.“⁵²⁾

Po převzetí moci a po požáru Říšského sněmu zahájili nacisté očistu politického a kulturního života, přičemž „protižidovské, protikomunistické a antidemokratické pogromy byly na denním pořádku“.⁵³⁾ O podrobnostech protižidovských opatření se již dále v textu nehovoří, pouze v přílohách k této kapitole nalezneme čtenář ukázkou z norimberských zákonů.⁵⁴⁾

Mnohem výstižněji je nacistická ideologie popsána v *Dějínách 20. století* z pera Jana a Jana Kuklíkových, kteří sice vysvětlují společné totalitní rysy komunistického a fašistického režimu, ale zároveň vývoj každého režimu líčí odděleně s velkým důrazem na vzestup nacismu a jeho ideové zázemí. Autoři (trochu zjednodušeně) uvádějí, že ideologickým podkladem Hitlerovy politiky byl spis Alfreda Rosenberga *Mýtus dvacátého století*.⁵⁵⁾ V učebnici je nacistická ideologie dále rozebírána, včetně představ o nadřazenosti německé rasy, o právu na životní prostor a o pohrdání „méněcennými rasami“ – Slovy, Židy, Romy a „barevnými“. Tento výklad je doplněn reprodukcí nacistického antisemitského plakátu. V následujícím odstavci pak autoři vykládají postup perzekuce Židů v nacistickém Německu, především objasňují norimberské zákony a tzv. křišťálovou noc. To je doplněno fotografií ilustrující bojkot židovských obchodů z roku 1933 a ukázkou z norimberských zákonů.

Obdobně podrobně informuje o nacistickém antisemitismu Drahomír Jančík v *Dějínách moderní doby*, v nichž je na rozdíl od ostatních učebnic pro základní školy kladen velký důraz na obecné dějiny. Ke kapitole o Německu za výmarské republiky je připojen rámeček s Hitlerovým životopisem, v němž jsou vysvětleny jeho antisemitské názory, ideologie obsažená v *Mein Kampfu* a jeho zvrácená verze Darwinovy vývojové teorie.⁵⁶⁾ V následující kapitole věnované Německu po nástupu Adolfa Hitlera hovoří autor o zakládání koncentračních táborů, které byly zaplňovány pronásledovanými skupinami obyvatelstva, „zejména Židy“. „Antisemitismus obsažený v programu nacistické strany se po jejím nástupu k vládní moci změnil ve státní teror.“ Autor dále popisuje bojkot židovských obchodů, arizaci, omezování občanských práv a norimberské zákony. Podrobně se věnuje tzv. křišťálové noci, která „zahájila vytláčování Židů z hospodářského života v Německu“.⁵⁷⁾

Je patrné, že v novějších učebnicích zaměřených na obecné dějiny (*Dějiny 20. století*, *Dějiny moderní doby*) našel již výklad o rasismu a antisemitismu jako součásti nacistické ideologie a o protižidovských opatřeních před začátkem války své – doufejme – pevné místo. Naopak v rámci českých dějin se tyto

souvislosti pro pochopení následujících událostí nezbytné prosazují pouze obtížně. To se netýká jen nacistického antisemitismu, ale celé nacistické ideologie, která bývá v těchto učebnicích podána velmi zkratkovitě. Výkladům o nacistickém rasismu a antisemitismu také chybí návaznost na dějiny evropského antisemitismu, což negativně ovlivňuje srozumitelnost tohoto tématu.

„KONEČNÉ ŘEŠENÍ ŽIDOVSKÉ OTÁZKY“ A PRONÁSLEDOVÁNÍ ROMŮ

Provizorní učebnice

První učebnice, publikované především na počátku 90. let, měly spíše provizorní charakter a chtěly především zmenšit nedostatek důvěryhodných příruček k novodobým dějinám a vypořádat se s komunistickou minulostí. Často se jejich autoři soustředili na odhalování skutečností, o kterých se dříve nesmělo psát. Tento trend odpovídal velké společenské poptávce po informacích, které byly dříve obtížně dostupné. Jak tomuto trendu odpovídaly informace o „konečném řešení“?

V kontextu českých dějin je v těchto učebnicích „konečné řešení“ podáno pouze ve formě stručné vsuvky do výkladu o teroru po nástupu Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora. Patří sem v první řadě *Historie v nepokřiveném zrcadle* z nakladatelství Fortuna, v níž období druhé světové války zpracoval Miroslav Tejchman. V rámci líčení represí proti českému národu uvádí: „Ještě v říjnu [1941] odjel z Prahy do Terezína první transport židů (celkem zavraždili nacisté za války 77 000 Čechů židovského původu).“⁵⁸⁾ Kromě až nepřirozené stručnosti a snahy vtěsnat celou problematiku „konečného řešení“ do jedné věty zarazí zasvěceného čtenáře autorova neznalost, neboť transporty v říjnu 1941 směřovaly do Lodže a nikoli do Terezína. Podobným způsobem odbývá „konečné řešení“ i Julius Janovský v *Dějínách Československé republiky*, vydaných v roce 1994: „Na Heydrichův příkaz vyjel v říjnu 1941 z Prahy první transport českých a moravských Židů a po něm následovaly další, dílem přímo do vyhlazovacích táborů, dílem do židovského ghetta, v něž byl přeměněn severočeský Terezín.“⁵⁹⁾ V obou případech jsou židovské transporty uvedeny pouze jako součást perzekuce českého národa a další osud pronásledovaných Židů nestojí za separátní líčení. Miroslav Tejchman pak uvádí v závorce počet židovských obětí z českých zemí, Julius Janovský jej zcela opomíjí. Podobný přístup představují i některé další dějepisné přehledy, které nemají doložku ministerstva školství.⁶⁰⁾

Ve zmiňovaných textech je naopak zdůrazněn podíl slovenské vlády na pronásledování slovenských Židů a postaven (i když ne explicitně) do protikladu

k postoji protektorátní vlády, o jejímž podílu na protižidovské (a protiromské) politice se autoři nezmiňují. Miroslav Tejchman uvádí, že slovenská fašistická vláda byla stejná jako vlády v dalších zemích fašistické Osy, což „se nejvýrazněji projevilo, když ve druhé polovině října 1942 [!] vyvezla do nacistických vyhlazovacích táborů 58 000 slovenských židů.“⁶¹⁾ Julius Janovský píše, že slovenská vláda začala židovské obyvatelstvo pronásledovat roku 1942 v souladu s německou protižidovskou politikou: „Od března do října bylo ze Slovenska vyvezeno do německých vyhlazovacích táborů více než 80 tisíc [!] Židů.“⁶²⁾ V obou případech se i do tak stručného popisu vloudila chyba, neboť deportace neprobíhaly pouze v druhé polovině října 1942, jak uvádí Tejchman, ale již od března 1942 a ze Slovenska bylo ve skutečnosti deportováno v první vlně transportů zhruba 58 000 a v druhé vlně na přelomu let 1944 a 1945 zhruba 14 000 osob. Druhá vlna transportů ze Slovenska, v jejímž rámci bylo mj. téměř 1500 slovenských Židů posláno do Terezína, není v těchto učebnicích vůbec zmíněna.

Hlavní součástí výkladu o „konečném řešení“ je v těchto textech informace o transportech Židů z Protektorátu a ze Slovenska. K ní bývá přidán nějaký statistický údaj, ale další hlediska „konečného řešení“ zůstávají zcela mimo zorné pole výkladu. Za pozornost stojí též podobnost užitých formulací a výrazů, když oba autoři píší, že z Protektorátu v říjnu 1941 *odjel* či *vyjel první transport*, ze Slovenska zase slovenská vláda Židy *vyvezla*, respektive *byli vyvezeni*.

Učebnice z let 1992–1995

Do této kategorie je možné zařadit několik velmi rozšířených učebnic, jejichž společným znakem je, že ty z nich, které se soustřeďují na české, respektive československé dějiny, se zabývají především počáteční fází pronásledování Židů, tedy vytvářením tzv. *ghetta beze zdí*.

Jako první z těchto učebnic vyšly v nakladatelství Paseka dodnes velmi užívané dvoudílné *Dějiny zemí Koruny české*, vydané v roce 1992. Kapitulu *Válka, okupace, odboj* zpracoval Jaroslav Hrbek. Konečnému řešení židovské otázky věnuje jeden odstavec, v němž se zabývá vyčleňováním Židů ze společnosti „celou řadou vyhlášek a nařízení okupačních i protektorátních úřadů“. (Velmi podobná formulace se objevuje i v dalších učebnicích.) Tato snaha byla prvním krokem ke „konečnému řešení židovské otázky“, tedy „k jejich definitivnímu vyhlazení“. Autor jmenuje některá omezení (označení žlutou hvězdou, omezení pohybu, nižší přídělky potravin a vyřazení ze škol, kulturních a sportovních akcí) a arizaci židovského majetku. Popisem vytváření tzv. *ghetta beze zdí* ale jeho zájem na konečném řešení končí a další osudy českých Židů uvádí pouze ve formě zmínky: „Vyčlenění židů ze společnosti bylo předstupněm k jejich soustředění do terezínského ghetta a pozdějším transportům do vyhlazovacích táborů na východě.“⁶³⁾ Předání slovenských Židů do nacistických vyhlazovacích

táborů autor také pouze zmiňuje.⁶⁴⁾ V kapitole *Ztráty české kultury a vědy v časech okupace* hovoří též o kulturní aktivitě „v podmínkách nacistických věznic, káznic a koncentračních táborů“. „Zvláštní místo v tomto kontextu má pak kulturní život v terezínském ghettu, kde se ve stísněných poměrech a ve stínu transportů mimo jiné podařilo zinscenovat i Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Huťka*.“⁶⁵⁾

Podobným způsobem líčí průběh konečného řešení v českých zemích i Věra Olivová v *Dějínách nové doby, 1850–1993* z nakladatelství Scientia. Po výčtu zákazů a omezení pro židovské obyvatelstvo připojuje pouze zmínku o „jeho vysídlování do koncentračního tábora v Terezíně“, odkud „pak odjížděly transporty do vyhlazovacích táborů na východě, kde bylo 90 % židovského obyvatelstva z českých zemí – téměř 80 000 lidí – zavražděno“. Tato nepřesná formulace navíc vytváří dojem, že všechny židovské oběti zahynuly až ve vyhlazovacích táborech na východě a že Terezín byl pouze průchozím táborem. Ve východních koncentračních táborech (mimo Terezín) ve skutečnosti zahynulo necelých 60 000 protektorátních židovských vězňů deportovaných z Terezína a necelých 7000 Židů deportovaných přímo z Prahy a Brna do Lodže, Minska a Ujazdowa. V Terezíně samotném zahynulo více než 6000 Židů z Protektorátu. Dohromady tedy v koncentračních táborech zahynulo více než 70 000 protektorátních Židů. Často uváděný údaj o 80 000 českých židovských obětech pochází původně zřejmě ze statistiky K. Laguse a J. Poláka, která zahrnuje též odhad počtu osob, které zahynuly v ilegality, spáchaly sebevraždu nebo byly zatčeny.⁶⁶⁾

Do nového vydání této učebnice z roku 1998 přidala V. Olivová za úsek o „konečném řešení“ ještě odstavec o pronásledování romského obyvatelstva: „V Letech u Písku byl zřízen koncentrační tábor pro Romy. Odtud byli deportováni do Osvětimi, kde zahynuli v plynových komorách.“⁶⁷⁾

Společným znakem těchto učebnic je, že – kromě krátké zmínky o transportech – ukončují výklad o „konečném řešení“ v hlavním textu po výkladu o vyřazování Židů ze společnosti a další informace často podávají ve formě ilustrací, grafů a tabulek. *Dějiny zemí Koruny české* otiskují ilustraci z ženského bloku v Brzezince,⁶⁸⁾ *Dějiny nové doby* obraz polského malíře Bronislava Linkeho *Modlitba zavražděného* s komentářem „Přelud postavy v židovském rituálním rouchu, která se modlí nad troskami zrušené krajiny“. Onou „zrušenou krajinou“ jsou ve skutečnosti trosky varšavského ghetta, které bylo zcela zničeno při povstání v dubnu 1943.

Nejvýrazněji je tato skutečnost vidět na třetím dílu učebnice *Nová doba* (Jiří Jožák: *Druhá světová válka a československý odboj*) z nakladatelství Práce, která je dosud zřejmě nejrozšířenější učebnicí pro základní školy. Vychází z prozatímního textu téhož autora *Druhá světová válka* publikovaného roku 1992 v nakladatelství SPN. Ten obsahuje odstavec *Rasová perzekuce*, který je obsa-

hově i uspořádáním identický s obdobnou pasáží v *Dějínách zemí Koruny české*. Jediným rozdílem je, že Jiří Jožák se v souvislosti s „konečným řešením židovské otázky“ zmiňuje i o „Cikánech“ a přidal odstavec o koncentračních táborech („strašných ‘továrnách na smrt’“), v němž jsou v závorce zmíněny nejvýznamnější z nich, včetně Terezína. Zahynulo v nich „nejméně 235 000 Čechů a Slováků, z toho 15 500 dětí“. Teprve v rekapitulaci československých škod a obětí autor doplňuje údaj o 220 000 zavražděných Židů.⁷¹⁾ V kapitole o vývoji ve Slovenském státě uvádí, že slovenská vláda 60 000 Židů „iniciativně poslala do vyhlazovacích táborů a jejich majetek zarizovala“. (Též on opomíjí druhou vlnu deportací ze Slovenska.)

Do třetího dílu *Nové doby* autor tento prozatímní text s drobnými úpravami převzal. Základní text o „konečném řešení“ v Čechách i na Slovensku zůstal v podstatě stejný,⁷³⁾ ale bylo k němu připojeno několik ilustrací. Odstavec o koncentračních táborech byl transformován do popisky ke grafu ilustrujícímu počet obětí v hlavních koncentračních táborech. Autor zde uvádí počet 270 000 zavražděných českých, slovenských a karpatoukrajinských Židů.⁷⁴⁾ Terezín se objevuje pouze v dalších dvou ilustracích. Jednou je dětský obrázek z Terezína s doplňujícím textem: „Židovské děti byly soustředovány nejdříve v Terezíně, odkud jich bylo 15 500 posláno na smrt do vyhlazovacích táborů.“⁷⁵⁾ Dalším obrázkem je divadlo v Terezíně od O. Ungara. V popisce autor píše, že „za nerosovatelně těžších podmínek než v protektorátě (povětšinou tajně) usilovali o kulturní tvořivost [...] i čeští dělníci v německém prostředí a vězni v nacistických koncentračních táborech. Nejhodnotnější umělecké výsledky dosáhli v terezínském ghettu, jímž prošla řada tvůrců pronásledovaných z rasových důvodů“. Autor ještě doplňuje, že O. Ungara nacisté za jeho úsilí „pravdivě přibližovat svět za ostatními dráty vědomě zmrzačili na pravé ruce, v létě 1945 na následky trýznění zemřel“. K výkladu o Slovenském státu je připojen rámeček s úryvkem z antisemitského letáku Hlinkovy gardy.⁷⁷⁾ Za ilustraci k pronásledování Židů v Protektorátu může být považována i fotografie tabulek z pražského parku, mezi nimiž je nápis *Židům nepřístupno*. V popisce k této fotografii se ale autor věnuje pouze vynucené dvojjazyčnosti nápisů a výsadnímu postavení němčiny.⁷⁸⁾

Snaha o přiblížení některého tématu prostřednictvím ilustrací, které jinak ožívují poněkud nudný tok hlavního textu, je jistě správná, ale z jejich použití je zřejmé, že tyto ilustrace a popisky nemohou žákům nahrazovat systematický výklad o „konečném řešení“, na jehož základě získají utříděné a srozumitelné informace. Jožák se též zmiňuje o perzekuci a vyvražďování Romů, ale neuvádí žádné podrobnosti: „Cikány“ prostě čekal stejný osud jako židovské obyvatelstvo – tedy vyvražďení.⁷⁹⁾

Nedostatky a nepřesnosti jsou patrné také v podání „konečného řešení“ v kontextu obecných (světových) dějin. Z jmenovaných učebnic obsahují úryvek

o holocaustu v kontextu obecných dějin pouze *Dějiny nové doby* Věry Olivové. V trochu emotivním a málo konzistentním výkladu pod titulkem *Hrůzný „holokaust“* uvádí, že „největšímu německému pronásledování bylo vystaveno židovské obyvatelstvo. Ve všech okupovaných zemích bylo pozatýkáno a deportováno k tzv. 'Endlösung' – konečnému řešení. Podle zrůdné nacistické rasistické ideologie to znamenalo jeho vyvraždění“. Dále je zde zmíněna úloha Terezína jako průchozího tábora pro židovské obyvatelstvo „z celé Evropy“ a role dalších koncentračních táborů, především Osvětimi.⁸⁰⁾

V učebnicích zaměřených výhradně na světové (popř. evropské) dějiny jako kdyby autoři ve sledu bitev, posunů fronty, válečných konferencí a dalších stěžejních událostí druhé světové války nenacházeli pro holocaust správné zařazení. Nejvíce s tímto problémem zápasí středoškolské *Světové dějiny* z nakladatelství Fortuna, jejichž autoři pouze do příloh ke kapitole o druhé světové válce bez jakéhokoli komentáře zařadili tabulku s počty zavražděných Židů v jednotlivých evropských státech.⁸¹⁾ Oběti druhé světové války jsou shrnuty v rozporuplné větě: „Počet obětí na frontách se odhaduje na 50–60 milionů, z toho [!] asi 10 milionů bylo vyvražděno v koncentračních táborech.“ Dále uvádějí dnes již výzkumem opravený údaj o čtyřech milionech lidí zavražděných v osvětimských plynových komorách. Podle současných výsledků vědeckého výzkumu v koncentračním táboře Osvětim zahynulo přes 1 100 000 vězňů, z toho nejméně 960 000 Židů. V souvislosti s čísly o obětech koncentračních táborů a Osvětimi není jediná zmínka o holocaustu.⁸²⁾

Obdobně vágně holocaust přecházejí *Dějiny evropské civilizace* z nakladatelství Paseka. Jiří Fidler, autor kapitoly o druhé světové válce, se o holocaustu zmiňuje pouze v souvislosti s osvobozením koncentračních táborů: „Osvobození prvních vyhlazovacích táborů, kam byli posíláni Židé z okupovaných území a částečně i ze zemí Paktu tří (obzvlášť ochotně se do této akce zapojilo Slovensko), mělo rozhodující vliv na jednání *Mezinárodního soudního tribunálu* v Norimberku.“⁸³⁾ I zde stojí za pozornost důraz, který autor v jinak tak stručném popisu klade na slovenský podíl na „konečném řešení“.

Učebnice z let 1995–1998

V nejnovějších učebnicích vydaných od roku 1995 je patrný posun k lepšímu. Jejich autoři se především snaží postihnout alespoň základní faktografii o holocaustu v kontextu druhé světové války. Na rozdíl od starších textů není již období druhé světové války podáno pouze ve formě faktografie válečných dějin a celý výklad je více zaměřen na vývoj společnosti a světonázorové pozadí popisovaných událostí.

První z těchto učebnic byly středoškolské *Dějiny 20. století J. a J. Kuklíkových* z nakladatelství Práce. Autoři zdůrazňují zrůdnost nacistické rasové teorie

a zařazují plány na genocidu Židů do kontextu rozšiřování „životního prostoru“ a Generálního plánu Východ. Židé se stali hlavní obětí nacistických vyhlazovacích plánů. Autoři zmiňují existenci plánu „konečného řešení židovské otázky“, pro který Hitler „vydal rozkazy veliteli SS H. Himmlerovi na počátku léta 1941“, a hovoří o hromadných popravách, mobilních plynových komorách a o táborech smrti v Polsku. „Tragédie Židů za druhé světové války je označována jako tzv. holocaust a některé odhady se shodují, že mu za oběť padlo 5 milionů 100 tisíc Židů, jiné hovoří o 6 milionech, což je více než 3/4 evropské židovské populace. Moderní historie nezná větší případ lidského barbarství.“ Genocidu dalších skupin obyvatelstva („Cikánů“, mentálně nemocných, svědků Jehovových a homosexuálů) autoři pouze zmiňují.⁸⁴⁾

Další posun je vidět již v řadě *Lidé v dějinách* z nakladatelství Fortuna, v níž období 1918 až 1945 zpracoval Jan Kuklík a která se soustředí především na české dějiny. „Konečné řešení“ v českých zemích je zde uvedeno obecnou pasáží, která se velmi podobá textu z *Dějin 20. století*.⁸⁵⁾ Z kapitoly o životě v Protektorátu (*Život na lístky*) je velká část věnována „konečnému řešení židovské otázky“. Autor popisuje arizaci, zavedení norimberských zákonů a různé formy diskriminace a omezování židovského obyvatelstva. Na rozdíl od jiných učebnic ale připojuje odstavec se základními informacemi o Terezíně, včetně zmínky o kulturních a výchovných aktivitách, a uvádí i podrobnější statistické údaje o počtu terezínských vězňů a osudech protektorátních Židů.⁸⁶⁾ I průběh konečného řešení na Slovensku je zde popsán podrobněji, včetně druhé vlny deportací v letech 1944–1945, která v jiných učebnicích zmiňována nebývá.⁸⁷⁾

Další učebnice dějepisu nakladatelství Fortuna – *Dějiny moderní doby* – kombinuje světové a české (respektive československé) dějiny. Autorem období 1918–1945 je Drahomír Jančík, který do výkladu dějin druhé světové války zařadil poměrně obsáhlou kapitolu *Tragédie holocaustu*. Válka vedená nacistickým Německem je tu označena jako válka rasová, neboť „nacistická rasová teorie předurčovala celé národy a skupiny obyvatelstva k vyhubení“. Autor uvádí, že v nacistických koncentračních táborech bylo zavražděno čtvrt milionu Romů. D. Jančík se snaží postihnout jednotlivé fáze „konečného řešení“ – od norimberských zákonů, přes soustředění v ghettech, konferenci ve Wannsee až po vyvražďování v plynových komorách vyhlazovacích táborů.⁸⁸⁾ Konečnému řešení v českých zemích věnuje autor bohužel mnohem menší pozornost a Terezín označuje za pouhý „sběrný tábor“. D. Jančík se navíc stává svým nepřesným výrokem, že „z 118 310 Židů přežilo období protektorátu jen 3030 osob“, jen dalším nepřesným interpretem statistiky průběhu „konečného řešení“ v českých zemích. Oněch 3030 osob není totiž počet českých Židů, kteří přežili „konečné řešení“, ale počet Židů, kteří (podle statistiky k 15. březnu 1945) přežili v Protektorátu, přičemž židovští vězňové Terezína a jiných táborů a věznic na protektorátním území do této statistiky nejsou zahrnuti.⁸⁹⁾

Holocaustu je věnován jistý prostor i v učebnici *České dějiny z ptací perspektivy* od Františka Hrbka, kde je zařazen mezi podrobněji vysvětlená hesla. Přestože je tato učebnice zaměřena výhradně na české dějiny, výklad o holocaustu se zde soustřeďuje především na obecné dějiny a vývoj od norimberských zákonů po koncentrační a vyhlazovací tábory (autor vynechává fázi ghettoizace a hromadných poprav po útoku na Sovětský svaz). V krátkém úryvku věnovaném „konečnému řešení“ v Protektorátu autor staví postoj protektorátní vlády do protikladu k průběhu konečného řešení v dalších zemích a uvádí: „Protektorátní vláda generála Aloise Eliáše se zachovala statečně. Třikrát odmítla požadavek K. H. Franka vydat protižidovské zákony. Státní prezident Emil Hácha byl s postojem vlády solidární. Zákony nakonec musel vydat říšský protektor.“ Tato historiky vyvrácená domněnka má zřejmě svůj původ ve vzpomínkách L. K. Feierabenda.⁹⁰⁾ (Ve skutečnosti protektorátní vláda usilovala o vydání vlastní protižidovské normy, což říšský protektor nedovolil, protože arizace židovského majetku se měla uskutečnit ve prospěch Říše, jako nástroj germanizace a Neurathovo nařízení o židovském majetku tomu uvolnilo cestu.) Hrbek uvádí, že z Protektorátu bylo v letech 1939–1944 „nuceně vystěhováno téměř 94 000 Židů, z nichž naprostá většina zahynula (90 600)“.⁹¹⁾ Toto číslo, v němž jsou zahrnuty transporty do východních koncentračních táborů z Moravské Ostravy, Prahy, Brna a Terezína, ovšem nevypovídá o počtu deportovaných a zavražděných českých Židů, neboť v něm jsou zahrnuti i terezínští vězni z jiných zemí, především z Německa, Rakouska a Holandska. Českých Židů bylo z Protektorátu deportováno „na východ“ přibližně 70 000. Nepochopitelné je, že v učebnici o českých dějinách není vůbec zmíněn Terezín. Autor se také nezabývá perzekucí Romů.

V nejnovější středoškolské učebnici *Dějiny českých zemí* je „konečnému řešení“ věnován postranní sloupec vytištěný malým písmem pod názvem *Osudy Židů v protektorátě*. Tato forma začlenění výkladu do učebnice jako by usnadnila zařazení o poznání obsáhlejšího výkladu o „konečném řešení“ do kontextu českých dějin. Jsou zde stručně popsány norimberské zákony a vývoj „konečného řešení“. Z formulace „systematické vyvražďování Židů z Říše začalo již koncem 30. let, i když plán ‘konečného řešení’ byl schválen až na konferenci ve Wannsee v lednu 1942“ není patrné, co přesně si autoři pod „systematickým vyvražďováním“ představují. Také role konference ve Wannsee ve vývoji „konečného řešení“ byla jiná, než by se mohlo z této i z dalších učebnic zdát. Konference neměla schválit plán „konečného řešení“, ale měla především koordinovat činnost nejvyšších říšských úřadů při realizaci plánu na vyhlazení jednácti milionů evropských Židů, který se už dávno před konferencí ve Wannsee začal pod Heydrichovým řízením uskutečňovat. Část věnovaná pronásledování Židů v Protektorátu se podobá ostatním učebnicím. Obsahuje několik řádek o různých zákazech a omezeních, kterými byli Židé oddělováni od české spo-

lečnosti, dále autoři dále zmiňují „první transporty do koncentračních táborů v Polsku“ v říjnu 1939, aniž přímo jmenují Akci Nisko, a stručně hovoří o vzniku Terezína: „Posléze bylo rozhodnuto soustředit Židy na jednom místě a odtud je plánovitě transportovat do vyhlazovacích táborů. V letech 1941 a 1942 bylo přeměněno na židovské ghetto město Terezín, z něhož bylo vysídleno původní obyvatelstvo.“ Výklad je zakončen statistickým shrnutím: „Do roku 1945 prošlo Terezínem na 140 000 osob z různých zemí. Nacistickou éru zaplatilo životem na 80 000 Židů z Čech a Moravy.“⁹²⁾ (Autoři z počtu terezínských vězňů vyjímají zhruba 15 000 osob evakuovaných do Terezína od 20. dubna 1945 z jiných koncentračních táborů.) V *Dějínách českých zemí* také není ani slovo o pronásledování romského obyvatelstva a o romských koncentračních táborech na protektorátním území.

* * *

Nelze jistě přehlédnout výrazný posun k lepšímu ve výkladu o „konečném řešení“, patrný především v učebnicích publikovaných od roku 1995. Kompaktnější výklad o „konečném řešení“ se bohužel podařilo začlenit spíše do učebnic zaměřených na obecné dějiny, ve kterých – i přes některé nedostatky a nepřesnosti – je zasazen do kontextu nacistické rasistické ideologie a doplněn základní faktografií o fázích a průběhu „konečného řešení“. Ale i těmto textům chybí pevné zasazení do souvislostí dějin antisemitismu a rasismu.

V učebnicích zaměřených na české dějiny výklad o „konečném řešení“ ustrnul v podobě informací o jeho počáteční fázi – tedy vytváření tzv. *ghetta beze zdi* – a krátkých zmínek o dalších osudech pronásledovaných Židů. To dokládá skutečnost, že v kontextu českých dějin je „konečné řešení“ do učebních textů zařazeno pouze do té míry, do jaké pohodlně zapadá do jejich výkladu. Ostatní fakta, která se týkají rasového pronásledování, sítím tohoto měřítko většinou neprojdou. „Konečné řešení“ není dosud v rámci českých dějin ustaveno jako svébytné téma, které je třeba vyložit i s jeho specifickými důvody a průběhem.

Výklad českých dějin druhé světové války je založen na dvou základních liniích, a to na perzekuci českého národa a dále na událostech, které vedly k osvobození, ať již jde o domácí a zahraniční odboj, nebo o vývoj válečných událostí. Ty části „konečného řešení“, které z tohoto schématu vybočují, jsou zařazovány do výkladu českých dějin jen zřídka. Poměrně snadno lze zakomponovat do výkladu o pronásledování českého národa okupačními úřady a jejich plánech na germanizaci českého prostoru pouze různá protižidovská opatření – povinné nošení žluté hvězdy, omezení nákupních hodin, vyřazení ze škol atd. Nejlépe do této koncepce zapadá arizace židovského majetku, a tak některé učebnice skutečně k výkladu o pronásledování Židů přecházejí od výkladu o arizaci.⁹³⁾

Naprostě nedostačující jsou informace o pronásledování a vyvražďování evropských a konkrétně českých Romů. Pokud je toto téma vůbec zmiňováno,

pak pouze formou analogie, že Romy (popř. „Cikány“) postihl stejný osud jako Židy – vyvraždění. Pouze v novější verzi učebnice *Dějiny nové doby* se píše o koncentračním táboře pro Romy v Letech u Písku a o transportech českých Romů do Osvětimi a v *Dějínách moderní doby* je uveden počet zavražděných evropských Romů. Žádná učebnice si neklade otázku po dnes tolik diskutovaném českém podílu na této perzekuci. Také nelze najít v žádné další učebnici dějepisu sebemenší údaj o přítomnosti Romů, o jejich dějinách, o jejich postavení ve společnosti ani o jejich pronásledování.

Výklad o „konečném řešení“ je kromě toho často poznamenán nejasnými a nepřesnými formulacemi, které zřejmě plynou z neznalosti samotných autorů učebnic. Nejvýrazněji tento jev dokumentuje množství chyb a nepřesných interpretací ve statistikách o počtu deportovaných do Terezína a z Terezína. Autoři dotyčných textů zřejmě neměli přesnou představu o úloze Terezína v „konečném řešení židovské otázky“.

Terezínský koncentrační tábor, terezínské ghetto, zjevně do základní perspektivy výkladu českých dějin druhé světové války nezapadá. Ve většině učebnic je pouze zmíněn, často jako pouhý „sběrný“ nebo „průchozí“ tábor. Nejvíce nahlíží za hradby terezínského ghetta učebnice *Lidé v dějinách* J. Kuklíka. Ale i tento text představuje spíše minimum základních informací. Předkládá podrobnou statistiku, zmiňuje kulturní a výchovné aktivity a dokonce propagační využití Terezína, ale více život v Terezíně a jeho význam nepřibližuje. Jiný pokus alespoň trochu přiblížit ghetto představuje učební text Jiřího Jožáka, který tak činí pouze prostřednictvím již zmiňovaných ilustrací. Většina učebnic ale – kromě stručného statistického přehledu – osudy českých Židů od chvíle jejich deportace nesleduje.

Nejvýraznější deficit vykazují současné učebnice dějepisu v případě terezínského rodinného tábora v Osvětimi-Birkenau, kde došlo v noci z 8. na 9. března 1944 k největší hromadné vraždě 3792 českých (respektive československých) občanů. O rodinném táboře, jímž od září 1943 do července 1944 prošlo více než 17 500 terezínských vězňů, není v žádné učebnici dějepisu ani nejmenší zmínka. Žádná ze zkoumaných knih také nepíše o návštěvě delegáta Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně v červnu 1944, která úzce souvisela s nacistickými snahami zakrýt rozsah a hrůzy terezínské reality – a de facto též celého „konečného řešení“. Pouze pro oči této návštěvy nechala terezínská komandatura připravit „Potěmkinovu vesnici“, která neměla s terezínskou realitou nic společného.

Pohnutá historie Terezína a terezínského rodinného tábora a jejich funkce v celém „konečném řešení“ představuje jedinečnou šanci zařadit osud českých Židů za Protektorátu do celkového kontextu „konečného řešení“. Sledování jejich osudů umožňuje doslova provést téměř všemi hledisky pronásledování Židů během druhé světové války. Počínaje tzv. akcí Nisko (kterou zmiňuje pou-

ze jedna učebnice), přes vytvoření Ústředny pro židovské vystěhovalectví (Zentralstelle für jüdische Auswanderung, která není v žádné učebnici), přes osudy Židů deportovaných do Terezína a později do Osvětimi a dalších vyhla-zovacích táborů. Návštěva delegáta Mezinárodního výboru Červeného kříže a osud terezínského rodinného tábora jsou napínavými příběhy, na kterých lze velmi názorně ukázat cyničnost a hrůznost nacistické protizidovské politiky.

K tomu je ale třeba rozšířit perspektivu učebnicového výkladu o českých dějinách druhé světové války tak, aby v jeho rámci bylo možné vyložit „konečné řešení židovské otázky“ i s jeho specifickými příčinami, a to včetně skutečností, které přesahují zaběhlý vzorec českých národních dějin. To ostatně platí nejen pro „konečné řešení“, ale též pro podání židovských dějin a dějin antisemitismu.

POZNÁMKY

- 1) Viz též: Leo P a v l á t, *Židovská tematika v českých školách*, Americký židovský výbor 1998; Heidrun D o l e z e l, *Die Tschechoslowakei während des Zweiten Weltkrieges in der Darstellung tschechischer Schulbücher nach 1989*, in: Robert M a i e r (ed.), *Tschechen, Deutsche und der Zweite Weltkrieg*, Hannover 1997, s. 145–160; David Č a n ě k, *Národ, národnost, menšiny a rasismus. Kritická analýza několika polistopadových učebnic dějepisu schválených ministerstvem školství*, Praha 1996.
- 2) Výběr učebnic byl uzavřen ke konci roku 1998.
- 3) Miroslav H r o c h a kol., *Dějepis. Středověk pro základní školy*, I. díl, Práce, Praha 1993, s. 43; Vratislav Č a p e k, Jaroslav P á t e k, *Světové dějiny I*, Fortuna, Praha 1992, s. 100; Lydia P e t r á ň o v á, *Lidé v dějinách. Středověk*, Fortuna, Praha 1996, s. 21; Josef H a r n a, Rudolf F i š e r, *Dějiny českých zemí I.*, Fortuna, Praha 1995, s. 75–76.
- 4) Jaroslav M a r e k a kol., *České a československé dějiny I., Od počátků do roku 1790*, Fortuna, Praha 1991, s. 19; V. Č a p e k, J. P á t e k, *Světové dějiny I.*, s. 86, 115; L. P e t r á ň o v á, *Lidé v dějinách. Středověk*, s. 34; J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí I.*, s. 72, 98.
- 5) Zdeněk B e n e š, *Dějiny středověku*, Práce, Praha 1994, s. 65. Autor bohužel výklad o pogromech během křížových výprav doplnil nešťastnou a nejasnou větou: „Toto první velké pronásledování utvrdilo v židovském národě myšlenku sebeobětování pro víru, jež pak sehrála v židovských dějinách významnou roli. Nermalou měrou se podílela i na jejich vztahu k holocaustu.“
- 6) Petr Č o r n e j a kol., *Dějiny evropské civilizace I.*, Paseka, Praha–Litomyšl 1995, s. 150–151, 166, 208–209, 219, 224–225.
- 7) Miroslav H r o c h a kol., *Dějepis. Středověk pro základní školy*, III. díl, Práce, Praha 1993, s. 81–83.
- 8) Lydia P e t r á ň o v á, *Lidé v dějinách. Raný novověk*, Fortuna, Praha 1997, s. 30–32.
- 9) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí I.*, s. 223.
- 10) L. P e t r á ň o v á, *Lidé v dějinách. Raný novověk*, s. 40–41.
- 11) P. Č o r n e j a kol., *Dějiny evropské civilizace I.*, s. 333.
- 12) Vratislav Č a p e k a kol., *Dějepis. Novověk pro základní školy I–III.*, Praha 1991; Miroslav H r o c h, *Dějiny novověku*, Práce, Praha 1996 (2. vyd.).
- 13) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí I.*, s. 235.
- 14) P. Č o r n e j a kol., *Dějiny zemí Koruny české I.*, Paseka, Praha 1992, s. 281–282; L. P e t r á ň o v á, *Lidé v dějinách. Raný novověk*, s. 52.
- 15) J. M a r e k a kol., *České a československé dějiny I.*, s. 91; Vratislav Č a p e k, Jaroslav P á t e k, Otto Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, Fortuna, Praha 1993, s. 37.
- 16) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 37.
- 17) M a r e k a kol., *České a československé dějiny I.*, s. 91.
- 18) Pavel B ě l i n a, Jiří P o k o r n ý a kol., *Dějiny zemí Koruny české II.*, s. 54.

- 19) M a r e k a kol., *České a československé dějiny II.*, s. 6; V. Č a p e k, J. P á t e k, *Světové dějiny II.*, s. 69.
- 20) Josef H a r n a, Rudolf F i š e r, *Dějiny českých zemí II., od poloviny 18. století do vzniku České republiky*, Fortuna, Praha 1998, s. 24.
- 21) Milan H l a v a č k a, *Lidé v dějinách. Novověk I. Doba vrcholného absolutismu*, Fortuna, Praha 1995, s. 7.
- 22) Jiří P o k o r n ý, *Dějepis. Nová doba*, 1. díl, Práce, Praha 1997, s. 58.
- 23) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 103.
- 24) M. H r o c h, *Dějiny novověku*, s. 150.
- 25) Milan H l a v a č k a, *Dějiny moderní doby*, 1. díl, Fortuna, Praha 1997, s. 40.
- 26) J. P o k o r n ý, *Dějepis. Nová doba*, 1. díl, s. 58–59.
- 27) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí II.*, s. 118–119.
- 28) Pavel B ě l i n a, Jiří P o k o r n ý a kol., *Dějiny zemí Koruny české II.*, s. 54.
- 29) J. P o k o r n ý, *Dějepis. Nová doba*, 1. díl, s. 38.
- 30) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí II.*, s. 98, 101.
- 31) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí II.*, s. 118.
- 32) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 103.
- 33) Pavel B ě l i n a a kol., *Dějiny světové civilizace II.*, Paseka, Praha–Litomyšl 1995, s. 118, 170.
- 34) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 98.
- 35) M. H r o c h, *Dějiny novověku*, s. 126.
- 36) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 103.
- 37) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí II.*, s. 99.
- 38) Jiří J o ť á k, *Dějepis. Nová doba*, 3. díl. *Druhá světová válka a československý odboj*, Práce, Praha 1993, nové vydání 1997, s. 7 (citace podle vydání z r. 1997).
- 39) Jan K u k l í k, *Lidé v dějinách. Období 1918–1945. Rozkvět a soumrak československé demokracie*, Fortuna, Praha 1996, s. 47.
- 40) Tamtéž, s. 49.
- 41) Pouze nejstručnější provizorní texty jsou omezeny výhradně na československé dějiny. Z novějších učebnic neobsahují žádnou vsuvku o vzestupu fašismu, nacismu a antisemitismu v evropském kontextu jen *Dějiny českých zemí II.*
- 42) Zdeněk S l á d e k, *Historie v nepokřiveném zrcadle. Československo v letech 1918–1939*, Fortuna, Praha 1991; M a r e k a kol., *České a československé dějiny II.*
- 43) Julius J a n o v s k ý, *Dějiny Československé republiky, 1918–1992*, S & M, Praha 1994; František H r b e k, *České dějiny z ptáčích perspektiv*, SPN, Praha 1996.
- 44) Věra O l i v o v á, *Nová doba*, 2. díl, *Československá republika v letech 1918–1938*, SPN–Scientia, Praha 1993, s. 23. Táž, *Dějiny nové doby, 1850–1993*, Scientia, Praha 1995, 1998, s. 63.
- 45) V. O l i v o v á, *Nová doba*, 2. díl, *Československá republika v letech 1918–1938*, s. 24. Táž, *Dějiny nové doby, 1850–1993*, s. 64.
- 46) Pavla V o š a h l í k o v á, *Dějepis. Nová doba*, 2. díl, *Československo a svět*, Práce, Praha 1996, s. 16.
- 47) V. O l i v o v á, *Nová doba*, 2. díl, *Československá republika v letech 1918–1938*, s. 49. Táž, *Dějiny nové doby, 1850–1993*, s. 87.

- 48) V. O l i v o v á, *Nová doba*, 2. díl, *Československá republika v letech 1918–1938*, s. 64. Táž, *Dějiny nové doby*, 1850–1993, s. 102.
- 49) P. V o š a h l í k o v á, *Dějepis. Nová doba*, 2. díl, *Československo a svět*, s. 56–57.
- 50) P. B ě l i n a, J. P o k o r n ý a kol., *Dějiny zemí Koruny české II.*, s. 151–154.
- 51) P. B ě l i n a a kol., *Dějiny evropské civilizace II.*, především s. 220.
- 52) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 153.
- 53) Tamtéž, s. 154.
- 54) Tamtéž, s. 172.
- 55) Jan a Jan K u k l í k o v i, *Dějiny 20. století*, Práce, Praha 1995, s. 45.
- 56) Drahomír J a n ě í k, *Dějiny moderní doby*, 2. díl, 1918–1945, Fortuna, Praha 1997, s. 16.
- 57) Tamtéž, s. 19–20.
- 58) Miroslav T e j c h m a n, *Historie v nepokřiveném zrcadle. Druhá světová válka*, Fortuna, Praha 1991, s. 19.
- 59) J. J a n o v s k ý, *Dějiny Československé republiky, 1918–1992*, s. 35.
- 60) Viz např. Petr Č o r n e j, *Vše podstatné z českých dějin*, Práh, Praha 1992, s. 41. Autor perzekuci Židů pozoruhodně nuceným způsobem zasazuje do výkladu o teroru po atentátu na Heydricha: „Následný fašistický teror [...] měly za cíl zastrašit český národ, určený v nacistických plánech k postupné fyzické likvidaci, která silně postihla za okupace české Židy.“; obdobně stručně Jaroslav J u n g, *Dějepis*, Orfeus, Praha 1992, další vydání 1995, s. 92: „Na Slovensku dal Tiso souhlas k transportu židů do koncentračních táborů, z českých židů jich kolem 80 000 zahynulo rovněž v nacistických továrnách na smrt.“; Jiří D o l e ž a l v knize *Druhá světová válka a obnova Československa*, SPN, Praha 1991, holocaust vůbec nezmiňuje; Miloš H á j e k, Jarmila R y š á n k o v á a kol., *Svět a Československo ve 20. století*, Horizont, Praha 1990, s. 67. Autoři zmiňují perzekuci Židů jen mimochodem: „Český občan, který se nestavěl na odpor, neměl židovské prarodiče, pracoval a veřejně nenadával, měl velkou šanci přežít válku.“ Obdobně tato příručka přechází i konečné řešení na Slovensku, jehož výklad končí zmínkou, že arizace vyrovnávala nespokojenost obyvatelstva a připoutávala arizátory k režimu (s. 70).
- 61) M. T e j c h m a n, *Historie v nepokřiveném zrcadle. Druhá světová válka*, s. 20.
- 62) J. J a n o v s k ý, *Dějiny Československé republiky, 1918–1992*, s. 40.
- 63) P. B ě l i n a, J. P o k o r n ý a kol., *Dějiny zemí Koruny české II.*, s. 209.
- 64) Tamtéž, s. 228.
- 65) Tamtéž, s. 247.
- 66) Karel L a g u s, Josef P o l á k, *Město za mřížemi*, Praha 1964, s. 352. Autoři docházejí k číslu 78 154 zemřelých. V několika dalších učebnicích je uveden počet 80 000 zemřelých Židů z Protektorátu. Novější statistiku o Židech deportovaných z Čech a Moravy do Terezína a dalších táborů viz též Miroslav K á r n ý a kol., *Terezínská pamětní kniha*, Praha 1995. Ke statistice židovského obyvatelstva v Protektorátu viz též M. K á r n ý, *Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im sogenannten Protektorat*, in: *Judaica Bohemiae XXII/1*, 1986, s. 9–19.
- 67) V. O l i v o v á, *Dějiny nové doby*, 1850–1993, s. 139.
- 68) P. B ě l i n a, J. P o k o r n ý a kol., *Dějiny zemí Koruny české II.*, s. 222.
- 69) V. O l i v o v á, *Dějiny nové doby*, 1850–1993, s. 129.
- 70) Jiří J o ť á k, *Druhá světová válka. Dějepis pro 8. ročník základní školy. II. díl. Prozatímní text*, SPN, Praha 1992, 2. vyd., s. 10.
- 71) Tamtéž, s. 74.
- 72) Tamtéž, s. 12.
- 73) J. J o ť á k, *Nová doba*, 3. díl, s. 27, 30.
- 74) Tamtéž, s. 29.
- 75) Tamtéž, s. 28.
- 76) Tamtéž, s. 29. Tento úryvek je typově podobný textu v *Dějínách Koruny české o kulturní aktivitě „v podmínkách nacistických věznic, kázní a koncentračních táborů“*.
- 77) Tamtéž, s. 30. (Text tohoto letáku je citován též v jedné současné slovenské učebnici dějepisu. Viz Peter S a l n e r, Eva S a l n e r o v á, *The Treatment of Jewish Themes in Slovak Schools*, American Jewish Committee, New York 1999.)
- 78) Tamtéž, s. 27.
- 79) Tamtéž, s. 27.
- 80) V. O l i v o v á, *Dějiny nové doby*, 1850–1993, s. 125.
- 81) V. Č a p e k, J. P á t e k, O. Z w e t t l e r, *Světové dějiny II.*, s. 188.
- 82) Tamtéž, s. 187.
- 83) P. B ě l i n a a kol., *Dějiny evropské civilizace II.*, s. 235.
- 84) J. a J. K u k l í k o v i, *Dějiny 20. století*, s. 72, 82.
- 85) J. K u k l í k, *Lidé v dějinách. Období 1918–1945*, s. 42–43.
- 86) Tamtéž, s. 54–55.
- 87) Tamtéž, s. 68–69.
- 88) D. J a n ě í k, *Dějiny moderní doby*, 2. díl, 1918–1945, s. 54–55. Trochu ovšem zarazí nepřesná věta: „V západoevropských zemích dobytých nacistickým Německem byli Židé soustředěni do ghett.“
- 89) Tamtéž, s. 59.
- 90) Karel Ladislav F e i e r a b e n d, *Politické vzpomínky I.*, Atlantis, Brno 1994, s. 178–179.
- 91) J. H r b e k, *České dějiny z ptací perspektivy*, s. 56–57.
- 92) J. H a r n a, R. F i š e r, *Dějiny českých zemí II.*, s. 185.
- 93) Viz např. J. M a r e k a kol., *České a československé dějiny II.*, s. 81, odstavec *Protektorátní hospodářství*: „Pod německou správou a do německých rukou také přecházel v rámci ‘arizace’ židovský majetek. Nařízení protektora umožnilo uplatňovat v protektorátě zásady antisemitských norimberských zákonů proti židovskému obyvatelstvu, a tak započalo ‘konečné řešení židovské otázky’, na jehož konci byly hromadné transporty Židů do vyhlazovacích táborů, zahájené z protektorátu v říjnu 1941.“